

Mariusz Malinowski

Patriotyzm refleksyjny na co dzień

Inspiracje metodyczne do lekcji z „filozoficzną zaczepką”
dla nauczycieli III i IV etapu edukacyjnego

Spis treści

I Wprowadzenie metodyczne: jaki patriotyzm w XXI wieku?	3
Kwestionariusz uczniowski <i>Rozpoznaj w sobie patriotę</i>	5
II Inspiracje lekcyjne	6
1. Podstawowe ujęcia patriotyzmu – refleksje nad pojęciem ojczyzny	6
2. Typologia patriotyczna	7
3. „Być fajnym Polakiem...”	8
4. Moja „walizka patriotyczna”	9
5. DNA patriotyzmu	10
6. Mój bohater narodowy	10
7. Skalowanie „termometru patriotycznego”	11
8. Patriotyzm – siła woli a poryw uczuć.....	11
9. Patriotyzm, czyli pierwszeństwo ojczyzny	12
10. Przyznawanie się do ojczyzny	13
11. Patriotyzm jako obowiązek	14
12. Asy patriotyzmu.....	15
13. Kolekcjonerzy złotych myśli o patriotyzmie	15
14. Dieta patriotyczna	15
15. Klasowa „Gazeta Patriotów Refleksyjnych”	16
16. Literacki bohater narodowy – mój idealny patriota.....	16
17. Archeologia patriotyczna.....	16
18. Rekonstrukcje patriotyzmu narodowego	16
19. W poszukiwaniu „patriotycznego IQ”	17
20. Obywatele symulujący patriotyzm	17
21. Patriotyzm refleksyjny – produkt <i>made in Poland!</i>	18
22. Czy nadchodzi epoka postpatriotyczna?	18
III Ogólna instrukcja metodyczna: szukamy tego, co interesujące	19
1. „Zalety, wady i to, co interesujące” (ZWI).....	20
2. „Alternatywy, możliwości, wybory” (AMW).....	20
3. „Rozważ wszystkie czynniki” (RWC)	21
4. „Skutki i następstwa” (SiN)	21
5. „Inne punkty widzenia” (IPW)	22
6. „Zbadaj obie strony” (ZOS)	23
IV Bibliografia	24

I Wprowadzenie metodyczne: jaki patriotyzm w XXI wieku?

NIE MA DRZEWA BEZ KORZENI
A CZŁOWIEKA BEZ OJCZYZNY

rys. Janusz Kapusta

Co ma robić nauczyciel, gdy chce rozmawiać z uczniami o patriotyzmie?

Odpowiedzi na to pytanie może być wiele. Proponuję np. przeprowadzić wśród uczniów specjalną ankietę *Rozpoznaj w sobie patriotę* (patrz niżej) – zapytać ich wprost, co wiedzą i myślą o patriotyzmie narodowym, jakie są ich doświadczenia i przekonania. Analiza wyników pozwoliłaby zaplanować serię lekcji poświęconych patriotyzmowi, które ujmowałyby tę trudną tematykę w ciekawy sposób. Gdy dowiemy się, co uczniowie tak naprawdę wiedzą i myślą o miłości do własnej ojczyzny, łatwiej będzie wzbudzić ich zainteresowanie. Jeśli podczas zajęć postawimy jedynie otwarte pytania, to istnieje duże niebezpieczeństwo, że uczniowie nie będą mieli ochoty wypowiadać się na temat patriotyzmu, tak jak to bywa w wielu innych przypadkach. Jeśli z kolei zaproponujemy indywidualną pracę pisemną (może nawet anonimową?), to istnieje duża szansa, że zgromadzimy interesujący materiał bazujący na wiedzy i przekonaniach uczniów.

Ankieta dotyczy trzech najważniejszych w tym przypadku zagadnień: uczuć, zachowań i szeroko rozumianych postaw patriotycznych. Pytania kwestionariuszowe ułożyłem w następującym schemacie: pytania o opinie, fakty, wiedzę, źródła informacji i motywacje. Taki układ – na zasadzie swoistego papierka lakmusowego – wydobywa od uczniów prawdziwe opinie i przekonania o ich pojmowaniu osobistego patriotyzmu.

Kwestionariusz uczniowski *Rozpoznaj w sobie patriotę*

Postaraj się szczerze odpowiedzieć na poniższe pytania.

1. Gdy słyszysz słowo „ojczyzna”, myślę (zaznacz jedno z pojęć):

kraj państwo obszar ziemi historia inne

2. Rozwiń poniższe niedokończone zdania:

Miłość do ojczyzny to dla mnie.....

Miłość do narodu to dla mnie.....

Krajobraz ojczysty to dla mnie.....

Potrawy narodowe to dla mnie.....

Wobec przywar narodowych, takich jak, zwykle.....

Obrzędy narodowe, takie jak....., są dla mnie źródłem.....

Przyroda ojczysta budzi we mnie.....

Gdy słyszysz język ojczysty, będąc poza granicami kraju, odczuwam.....

Widząc pamiątki narodowe, które ktoś niszczy lub krytykuje, zwykle.....

3. Jakie czyny uważasz za szczególnie patriotyczne?

- W przeszłości (wymień przynajmniej trzy):

.....

- W teraźniejszości (wymień przynajmniej trzy):

.....

- W przyszłości (wymień przynajmniej trzy):

.....

4. Czym jest dla Ciebie patriotyzm?

.....

5. Czy patriotyzm jest potrzebny w Twoim życiu?

.....

6. Czy reagujesz (jeżeli tak, to jak) na wezwania do zachowywania postaw patriotycznych (jeżeli nie, to dlaczego)?

.....

7. Czy agitacja patriotyczna wywołuje w Tobie wzruszenie?

.....

8. Kiedy agitacja patriotyczna Cię denerwuje?

.....

II Inspiracje lekcyjne

1. Podstawowe ujęcia patriotyzmu – refleksje nad pojęciem ojczyzny

Rozpocznij lekcję od lektury tekstu o ojczyźnie w ujęciu o. I.M. Bocheńskiego (1989).

Zgodnie z teorią polską Ojczyzna jest przedmiotem ontologicznie złożonym, choć etycznie prostym. Nie jest więc Ojczyzną: ani sam kraj (choć etymologia zdaje się to sugerować), ani sama grupa ludzka (np. grupa Polaków współczesnych), ani, tym bardziej, samo państwo polskie, ani inne podobne przedmioty, ale to wszystko razem. Natychmiast nasuwa się pytanie, pod jakim kątem widzenia jest ten zespół różnorodnych rzeczy i cech ujęty, gdy mówimy o miłości Ojczyzny – gdyż nie może ulegać wątpliwości, że cała komplikacja materialna Ojczyzny nie zmniejsza w żadnym stopniu jedności formalnej patriotyzmu. Chodzi więc o ustalenie cechy, która sprawia, że do tych wszystkich przedmiotów odnosimy się jako do jedności, jedną prostą postawą, zwaną patriotyzmem.

Idąc za myślą św. Tomasza z Akwinu, kraj, gromadę ludzką, historię, kulturę itp. zwane „Ojczyzną” ujmujemy, gdy o patriotyzm chodzi, pod kątem widzenia źródła naszego bytu, pojętego wszechstronnie, a więc zarówno fizycznie, jak i duchowo.

Jesteśmy takimi jakimi jesteśmy, dlatego żeśmy się w takim kraju, klimacie, w takich warunkach biologicznych i z takich rodziców urodzili, żeśmy się w takiej kulturze wychowali, że oddziaływały na nas zebrane w ciągu wieków i potężnie działające wpływy wszelkiego rodzaju, od fizykochemicznych do religijnych włącznie.

Ojczyzna to zatem rzeczywiście coś podobnego do ojca czy matki i nie myli się tradycja wielu ludów, gdy ją „matką” nazywa (*motherland*).

„Nie może istnieć coś, czego nie można narysować”: twierdzi Janusz Kapusta, wybitny polski ilustrator prasowy mieszkający w Nowym Jorku i Warszawie. Czesław Bielecki – z którym Janusz Kapusta wydał wspólnie książkę *Głowa* – komentując jego wypowiedź, stwierdził, że nie można dobrze narysować form, których się przedtem nie pomyśli. Skoro zaś nie istnieje myśl niezmaterializowana w słowie czy obrazie, zapis słowny i rysunkowy jest ważnym testem tego, jak nasz umysł panuje nad kłębiącymi się w nim myślami.

Rysowanie ideogramów jest dobrym sprawdzianem poprawności proponowanych pomysłów. Dlatego rysowanie jest nie mniej ważne niż pisanie – pozwala innym językiem opisać mechanizm, sytuację, relację części do całości. Pisanie połączone z rysowaniem wymusza jasność myślenia o działaniu. A zatem do dzieła!

Poproś uczniów o przeczytanie powyższego tekstu, a następnie o wyrażenie w sposób graficzny swojego stosunku wobec ojczyzny. Zasugeruj im, aby nie używali pojęć, a korzystali z wyobraźni graficznej i tworzyli ideogramy ukazujące ich osobiste wizje związane z postawami wobec ojczyzny, które reprezentują. Na wykonanie tego zadania przeznacz około dziesięciu minut.

Po zakończeniu pracy grupowej zorganizuj klasowy wernisaż, podczas którego uczniowie opiszą powstałe ilustracje. Zgromadź uczniowskie wypowiedzi, zwłaszcza te zawierające skrajne poglądy, aby później móc je skonfrontować podczas ożywionej klasowej debaty. Omawianie sensowności kolejnych postaw patriotycznych – podawanie argumentów za i przeciw – może być dobrym sposobem na wypracowywanie wizji patriotyzmu jutra. Prawdziwą chęć do refleksji o ojczyźnie może wzbudzić u uczniów także wprost postawione pytanie, czy miłość do ojczyzny jest czymś ważnym w życiu człowieka, czy nie.

Możesz zaproponować uczniom opracowanie odpowiedzi na to pytanie w grupach. Zapisz wybrane wypowiedzi na tablicy – podziel je w tabeli na te, które wskazują, że miłość do ojczyzny jest ważna, i te, które zaprzeczają temu stwierdzeniu. Zgromadzony materiał posłuży jako kanwa do klasowej dyskusji.

2. Typologia patriotyczna

Zaproponuj uczniom model patriotyzmu oparty na archetypach ze świata zwierząt, według którego istnieją dwa typy patriotów – „patriota orzeł” i „patriota bocian”.

Rozpocznij zajęcia np. od zgromadzenia pierwszych skojarzeń na temat patrioty orła i patrioty bociana. Zapisz uczniowskie wypowiedzi na tablicy, aby można było je omówić

i przedyskutować. Oto kilka przykładów, wykorzystaj je jako wstęp do dyskusji, jeśli zajdzie taka potrzeba:

- patriota orzeł: patriota „najwyższych lotów”, patriota walczący – „latający wysoko”, ambitny i dominujący, patriota „patrzący z wysoka”, „wiele widzący” itp.;
- patriota bocian: patriota sentymentalny – „zawsze wracający do ojczystego gniazda”, patriota „stąpający po ziemi”, patriota „przywiązany do miejsca”, „widzący szczegóły”.

W drugiej części lekcji możesz stworzyć wraz z uczniami listę innych typów patriotów. Poniżej przedstawiam przykładowy spis – gotowy do wykorzystania, gdyby uczniowie mieli trudność z inwencją i wskazaniem własnych propozycji: patrioci otwarci, patrioci zamknięci, patrioci nacjonałści, patrioci kosmopolici, patrioci refleksyjni, patrioci bezmyślni... Możliwie szczegółowo omów z uczniami wypracowaną w klasie listę oraz przedyskutuj z nimi propozycje postaw patriotycznych, które mogłyby zyskać największą liczbę zwolenników.

3. „Być fajnym Polakiem...”

Podziel klasę na dwie grupy i poproś, aby uczniowie zastanowili się, co znaczy „być fajnym Polakiem” w Polsce (pierwsza grupa) i za granicą (druga grupa). Ustalcie wspólnie, gdzie łatwiej jest być „fajnym Polakiem”. W debacie powinny pojawić się argumenty wypracowane uprzednio w mniejszych grupach zadaniowych – najlepiej trzyosobowych.

Organizując zajęcia lekcyjne, możesz wesprzeć się fragmentem tekstu ze wstępu do książki Romana Dmowskiego *Myśli nowoczesnego Polaka* (1994).

Nierzadko spotykamy się ze zdaniem, że nowoczesny Polak powinien jak najmniej być Polakiem. Jedni powiadają, że w dzisiejszym praktycznym wieku trzeba myśleć o sobie, nie o Polsce, u innych zaś Polska ustępuje miejsca ludzkości. Tej książki nie piszę ani dla jednych, ani dla drugich.

Myślami swymi chcę się dzielić nie z tymi, dla których naród jest martwą cyfrą, zbiorowiskiem jednostek, mówiących pewnym językiem i zamieszkujących pewien obszar: zrozumieją mnie tylko ci, którzy widzą w nim nierozłączną część społeczną, organicznie spójną, łączącą jednostkę ludzką niezliczonymi więzami, z których jedne mają swój początek w zamierzczłej przeszłości, inne w historii i tradycji, inne wreszcie, mające wzbogacić treść tej rasy, tradycji, charakteru narodowego,

tworzą się dziś, by w przyszłości dopiero silniej się zacieśnić. Piszę nie dla tych, których dla polskości trzeba pozyskiwać dopiero, ale dla tych, którzy głęboko czują swą łączność z narodem, z jego życiem, potrzebami, dążeniami, którzy uznają obowiązek udziału w jego pracach i walkach. (...)

Jestem Polakiem – to słowo w głębszym rozumieniu wiele znaczy... Jestem nim nie dlatego tylko, że mówię po polsku, że inni mówiący tym samym językiem są mi duchowo bliżsi i bardziej dla mnie zrozumiali, że pewne moje osobiste sprawy łączą mnie bliżej z nimi, niż z obcymi, ale także dlatego, że obok sfery życia osobistego, indywidualnego, znam zbiorowe życie narodu, którego jestem częścią, że obok swoich spraw i interesów osobistych znam sprawy narodowe, interesy Polski jako całość, interesy najwyższe, dla których należy poświęcić to, czego dla osobistych spraw poświęcić nie wolno. Jestem Polakiem – to znaczy, że należę do narodu polskiego na całym jego obszarze i przez cały czas jego istnienia zarówno dziś, jak w wiekach ubiegłych i w przyszłości; to znaczy, że czuję swą ścisłą łączność z całą Polską: z dzisiejszą, która cierpi prześladowanie bądź cieszy się strzępami swobód narodowych, bądź pracuje i walczy, bądź gnuśnieje w beczynności, bądź w ciemności swej nie ma nawet poczucia narodowego istnienia; z przeszłą – z tą, która przed tysiącleciem dźwigała się dopiero, skupiając koło siebie pierwotne pozbawione indywidualności politycznej szczepy; i z tą, która w połowie przebytej drogi dziejowej rozpościerała się szeroko, groziła sąsiadom swą potęgą i kroczyła szybko po drodze cywilizacyjnego postępu; i z tą, która później staczała się ku upadkowi, grzęzła w cywilizacyjnym zastoju, gotując sobie rozkład sił narodowych i zagładę państwa; i z tą, która później walczyła bezskutecznie o wolność i niezawisły byt państwowy; z przyszłą wreszcie, bez względu na to, czy zmarnuje ona pracę poprzednich pokoleń, czy wywalczy sobie własne państwo, czy zdobędzie stanowisko w pierwszym szeregu narodów. Wszystko co polskie jest moje: niczego się wyrzec nie mogę. Wolno mi być dumnym z tego, co w Polsce jest wielkie, ale muszę przyjąć i upokorzenie, które spada na naród za to, co jest w nim marne. Jestem Polakiem – więc całą rozległą stroną swego ducha żyję życiem Polski, jej uczuciami i myślami, jej potrzebami, dążeniami i aspiracjami. Im więcej nim jestem, tym mniej z jej życia jest mi obce i tym silniej chcę, żeby to, co w mym przekonaniu stanowi najwyższy wyraz życia, stało się własnością całego narodu.

4. Moja „walizka patriotyczna”

Zaproponuj uczniom następujący scenariusz:

Wyobraź sobie, że wyjeżdżasz za granicę na 10 lat. Które swoje „patriotyczne przyzwyczajenia” zabierzesz ze sobą? Możesz wziąć pod uwagę wszystko, co kojarzy ci się jako nasze wyposażenie patriotyczne – potrawy, książki, płyty z muzyką, obyczaje, obrzędy...

Poproś, aby uczniowie przygotowali odpowiedzi w parach, a następnie przedyskutuj z nimi wszystkie wypracowane propozycje. Pod koniec rozmowy poproś, aby wybrali tylko jedno „patriotyczne przyzwyczajenie” niezbędne za granicą i uzasadnili swój wybór. O ile to możliwe, zapowiedz temat kolejnej dyskusji, która odbędzie się na następnej lekcji – zapytaj prowokacyjnie, czego nie wolno ze sobą zabrać.

5. DNA patriotyzmu

Kod DNA to biologiczny klucz do natury człowieka. A jaka jest natura patriotyzmu?

Poproś uczniów, aby samodzielnie uzupełnili akrostych pojęcia „patriotyzm” – dodali wyrazy lub sekwencje zdaniowe do wszystkich liter. Następnie omówcie wszystkie propozycje i wybierzcie najciekawsze określenia patriotyzmu.

P – ...

A – ...

T – ...

R – ...

I – ...

O – ...

T – ...

Y – ...

Z – ...

M – ...

6. Mój bohater narodowy

Razem z uczniami poszukaj postaci historycznej, którą można uznać za bohatera – wzór do naśladowania i poznawania. Następnie poproś ich o przygotowanie 15-minutowych prezentacji poświęconych osobistym bohaterom narodowym (prezentacje będą odbywać się kolejno w umówionym wcześniej terminie). Wystąpienia powinny zawierać zestawienie cech bohaterów, prezentację ich czynów i osiągnięć, a także uzasadnienie wyboru bohatera i wskazanie jego godnych naśladowania cech.

7. Skalowanie „termometru patriotycznego”

Rozpocznij lekcję od refleksji, że nawet zatwardziałym antypatriotom nieobce są emocje patriotyczne, np. gdy gra polska drużyna piłkarska, oni zwykle także jej kibicują. Możesz zadać następujące pytania: Co każe antypatriotom być za swoją drużyną, a nie za drużyną innej nacji? Jak wyskalować „termometr”, którym można by mierzyć hipotetyczny poziom „temperatury patriotycznego napięcia”? Skąd się biorą takie uczucia? Jak zmierzyć temperaturę uczuć wobec Polski, a jak wobec Europy i innych krajów? Jaka powinna być skala „termometru uczuć i emocji patriotycznych”? Przedyskutuj z uczniami zagadnienia związane z „temperaturą” patriotyczną.

8. Patriotyzm – siła woli a poryw uczuć

Rozpocznij lekcję od lektury poniższego tekstu (Bocheński 1989).

Jako dział sprawiedliwości patriotyzm ma przede wszystkim siedzibę nie w uczuciu, ale w woli – jest pewną sprawnością woli, pozwalającą na energiczne i stosunkowo łatwe pełnienie obowiązku wobec Ojczyzny. Nie jest on więc uczuciem – aczkolwiek uczucie patriotyczne może walenie się przyczynić do jej należytego działania. Nie ten więc jest dobrym patriotą, kto ma najgorętsze uczucia patriotyczne, ale ten, kto potrafi najlepiej swój obowiązek patriotyczny spełnić, innymi słowami – ten, kto ma najsilniejszą po temu wolę.

Istnieje jednak dwojaka różnica między sprawiedliwością pospolitą, tj. wymienną, a miłością Ojczyzny: Podczas gdy w dziedzinie sprawiedliwości wymiennej dług jest zawsze ściśle określony (w zasadzie) i skończony, w dziedzinie patriotyzmu, podobnie zresztą, gdy chodzi o religię i miłość rodziców, winniśmy drugiej stronie wszystko, czym jesteśmy i nie potrafimy nigdy naszego długu w pełni spłacić – tak że jest on dla nas w pewnym tego słowa znaczeniu nieskończonym.

Podczas gdy kontrahent albo pokrzywdzony jest zawsze czymś zupełnie różnym od nas (jako taki), czymś obcym i zewnętrznym, w dziedzinie miłości Ojczyzny zachodzi stosunek części do całości: Ojczyzna nie jest obcym kontrahentem, ale czymś większym od nas, czego jesteśmy tylko częścią – analogicznie do sytuacji w religii i miłości rodziców.

Nie wynika z tego, by obowiązki wobec Ojczyzny nie posiadały mocy czysto prawnej, charakterystycznej dla sprawiedliwości, ale posiadają one równocześnie jeszcze inny charakter czegoś bardziej, jeśli wolno się tak wyrazić, intymnego, silniej związanego z naszą osobowością,

i w konsekwencji (jak w braku innego wyrażenia mówimy), świętszego – podobnie jak obowiązki wobec rodziców. Zastrzec się należy, że wyrażenie „świętszy” nie jest ściśle, gdyż świętość jest wartością innego jeszcze, wyższego typu. Chodzi o wypowiedzenie myśli, że wartość reprezentowana przez ojczyznę jest wartością wyżej cenioną niż np. wartość zwykłej uczciwości.

Zapisz na tablicy fragment z wcześniej przeczytanego tekstu źródłowego – „Nie ten więc jest dobrym patriotą, kto ma najgorętsze uczucia patriotyczne, ale ten, kto potrafi najlepiej swój obowiązek patriotyczny spełnić, innymi słowami – ten, kto ma najsilniejszą po temu wolę” – i poproś uczniów o pisemny komentarz. Po upływie dziesięciu minut odczytaj kilka prac (maksymalnie sześć) oraz wynotuj na tablicy najciekawsze fragmenty z prezentowanych referatów. Rozpocznij dyskusję.

9. Patriotyzm, czyli pierwszeństwo ojczyzny

Rozpocznij lekcję od lektury poniższego tekstu (Bocheński 1989).

Nasuwa się tutaj pozornie trudne pytanie: dlaczego właśnie Ojczyznę miłujemy i każemy miłować bardziej niż inne wspólnoty, szersze albo mniejsze? Gmina jest wspólnotą mniejszą od Ojczyzny, a jednak interes gminy winien, według przyjętych obecnie powszechnie norm, ustąpić interesowi Ojczyzny – co więcej, nawet interes rodziny każe normalne polskie sumienie poświęcić interesowi Polski. Podobnie Europa jest wspólnotą większą niż Polska, a jednak nigdy sumienie nie żąda od nas zapomnienia o interesach polskich na rzecz europejskich. Nasuwa się pytanie, czy owa norma moralna ma uzasadnienie, a jeśli tak, to jakie?

Wypada tutaj najpierw powiedzieć, że zagadnienie postawione abstrakcyjnie nie ma sensu, gdyż niemal każda ojczyzna odgrywa w życiu jednostek odmienną rolę niż jakakolwiek inna. Sens ma natomiast pytanie, czy w owym długim szeregu różnych wspólnot istnieje zawsze taka, która posiada pewien prymat nad innymi i dlaczego. Otóż wydaje się, że niewątpliwie tak jest: a mianowicie wydaje się, że kultura, najważniejszy składnik Ojczyzny, jest zawsze dziełem pewnej określonej jednostki terytorialnej i społecznej, która jako taka znacznie większych nabywa praw do naszej służby niż pozostałe. W Polsce taką jednostką niezmiernie przewyższającą inne swoim znaczeniem kulturalnym, a więc i wpływem na to, czym jesteśmy i, co za tym idzie, prawem do nas – jest Polska jako całość. To, czym jesteśmy duchowo (a to jest czynnik w człowieku najważniejszy), jest w znacznej mierze jej zasługą; żadna rodzina, gmina, dzielnica, a także – zdaniem piszącego te słowa – Europa jako całość, nie mogą się równać z jej wpływem.

Stąd istnieje prymat miłości Ojczyzny przed innymi miłościami, pomijając już względy specjalne występujące w etyce wojennej, o których tutaj pisać nie możemy.

Wypada jednak zaznaczyć, że Ojczyzna jest już z wymienionych względów przedmiotem skończonym w czasie i prawdopodobnie przyjdzie czas, w którym jej miejsce zajmą inne, być może większe, być może mniejsze, przedmioty. Obecnie jednak w Polsce o primacie Ojczyzny nad innymi przedmiotami miłości wątpić nie można i bodaj długi czas upłynie, nim cokolwiek się w tym położeniu zmieni.

Zapisz na tablicy fragment wcześniej przeczytanego tekstu źródłowego – „(...) dlaczego właśnie Ojczyznę miłujemy i każemy miłować bardziej niż inne wspólnoty, szersze albo mniejsze?” – i poproś uczniów o pisemny komentarz. Po upływie dziesięciu minut odczytaj kilka prac (maksymalnie sześć) oraz wynotuj na tablicy najciekawsze fragmenty z prezentowanych referatów. Rozpocznij dyskusję.

10. Przyznawanie się do ojczyzny

Rozpocznij lekcję od lektury poniższego tekstu (Bocheński 1989).

Do kogo stosuje się norma etyczna obowiązku przyznawania się do Ojczyzny? Tj., innymi słowami, kto grzeszy, o ile inną miłość stawia ponad miłość np. Polski? Teoretycznie odpowiedź jest prosta: ten, kto jest Polakiem, tj. czyja osobowość została ukształtowana przez Polskę. Niestety, w praktyce nie zawsze można to określić wystarczająco jasno – prawnicy, z braku tej jasności, nigdy prawdopodobnie nie zgodzą się na wprowadzenie do prawa nawet pojęcia Ojczyzny. Są wprawdzie liczne wypadki, gdzie nie może ulegać wątpliwości, że dany człowiek obowiązki wobec tej czy innej Ojczyzny posiada. Tak np. człowiek o polskim nazwisku, mający polskich rodziców, wychowany w Polsce i którego językiem potocznym jest język polski, posiada niewątpliwie wszystkie obowiązki Polaka – i gdyby zaparł się polskości, grzeszyłby (prawdopodobnie nawet śmiertelnie), a to dlatego, że nie chciałby spełniać obowiązków wyraźnie na nim ciążyących z tytułu wychowania i urodzenia. Ale bywają wypadki mniej jasne, w których decydować musi przyznanie się do danej narodowości.

Nie wynika z tego jednak, by owo przyznanie się zależało od wolnego wyboru. Przynależność do określonej Ojczyzny jest pewnym zobowiązaniem wobec dawcy życia i kultury, opartym na pewnych zależnościach faktycznych (urodzeniu, wychowaniu itp.), z drugiej strony przejawia się w strukturze psychicznej, która określa, że dany człowiek jest Polakiem np., a nie Niemcem. Akt woli nie może zmienić ani owej zależności faktycznej, ani posiadanej struktury duchowej, a mianowicie cech

charakteru, zrozumienia dla pewnych wartości, nabytego obyczaju itp. Wobec tego akt zerwania z własną Ojczyzną jest etycznie fałszywy, czyli grzeszny: stanowi jednostronne zerwanie zobowiązań ciążących na człowieku – jest w dziedzinie sprawiedliwości prostą nieuczciwością (odmową spełnienia obowiązku), a w dziedzinie miłości czymś jeszcze gorszym, co opinia publiczna piętnuje słusznie jako podłość.

Wynika stąd wniosek, że władza ojczysta ma prawo karać renegatów i, w razie gdyby występowali przeciw własnej Ojczyźnie, traktować ich jako zdrajców.

Zapisz na tablicy fragment wcześniej przeczytanego tekstu źródłowego – „(...) władza ojczysta ma prawo karać renegatów i, w razie gdyby występowali przeciw własnej Ojczyźnie, traktować ich jako zdrajców” – i poproś uczniów o pisemną odpowiedź na postawione pytanie. Po upływie dziesięciu minut odczytaj kilka prac (maksymalnie sześć) oraz wynotuj na tablicy najciekawsze fragmenty z prezentowanych referatów. Rozpocznij dyskusję.

11. Patriotyzm jako obowiązek

Rozpocznij lekcję od lektury poniższego tekstu (Bocheński 1989).

Obowiązki patriotyczne wobec samego siebie nie wyczerpują oczywiście całej deontologii miłości Ojczyzny. Kultura ojczysta jest tworem Ojczyzny jako całości – istnieje zatem obowiązek takiego działania, aby mogła ona jako całość istnieć, działać jak najskuteczniej i rozwijać tę kulturę. Co więcej, zarówno sprawiedliwość, jak i miłość domagają się, aby jednostka ponosiła na rzecz Ojczyzny ofiary osobiste. Dadzą się one uszeregować w następujący zespół norm:

Istnieje obowiązek takiego działania, aby Ojczyzna mogła istnieć i żyć pomyślnie. Wynika stąd zasadniczy obowiązek patriotyczny interesowania się tak zwaną polityką, tj. po prostu sprawami ojczystymi, gospodarką i życiem Ojczyzny. W pewnych okresach (np. w czasie pełnienia służby wojskowej), może nie być wskazane czynne zajmowanie się polityką, ale zainteresowanie się nią jest nie tylko prawem, lecz i obowiązkiem każdego [obywatela].

Istnieje obowiązek wspomagania całości własnymi siłami (pracą, pieniędzmi itp.) – przy czym Ojczyzna może dochodzić tego prawa siłą (jako że patriotyzm oparty jest na sprawiedliwości). W zasadzie nie ma granic pod tym względem: sprawa Ojczyzny jest sprawą o tyle ważniejszą i etycznie wyższą od interesu jednostki, że ta ostatnia może być powołana, o ile dobro Ojczyzny tego

wymaga, do oddania wszystkiego co posiada i całej swojej pracy [na rzecz jej ratowania] – oczywiście tylko w razie skrajnej potrzeby i zgodnie z zasadami równomiernego rozdziału ciężarów itp.

Istnieje wreszcie obowiązek poświęcenia życia dla Ojczyzny, o ile zajdzie potrzeba. A mianowicie, wbrew temu, co twierdzą niektórzy pacyfiści, życie ludzkie nie jest bynajmniej najwyższą wartością i dobra reprezentowane przez Ojczyznę są z reguły wartościami wyższymi. Skądinąd pod względem doczesnym człowiek jest tylko częścią społeczeństwa i winien się poświęcić, tak jak ręka poświęca się dla ratowania życia całości.

Podziel uczniów na trzy grupy. Każdej z nich poleć pisemne opracowanie list wad i zalet jednego z „obowiązków względem Ojczyzny” omówionych w tekście. Po upływie około 15 minut rozpocznij dyskusję.

12. Asy patriotyzmu

Rozpocznij lekcję od serii pytań, np. Jak zostać asem? czy Jak stać się wyróżniającą osobowością patrioty refleksyjnego? Zasugeruj, aby uczniowie nakreślili pisemnie wizerunek asa patriotyzmu, pamiętając o cechach ogólnie charakteryzujących asa.

13. Kolekcjonerzy złotych myśli o patriotyzmie

Poproś uczniów, aby przygotowali listę około dziesięciu złotych myśli: aforyzmów, przysłów lub cytatów na temat patriotyzmu, wyszukanych w różnych źródłach papierowych i cyfrowych. Następnie zaaranżuj klasowy festiwal, w trakcie którego odbędzie się przegląd zgromadzonych przykładów. Razem z uczniami stwórz komitet jurorów, który wybierze trzy najbardziej intrygujące i sugestywne złote myśli opisujące patriotyzm. Zachęć uczniów, aby wspólnie stworzyli klasową tablicę i zapisali na niej wyróżnione przykłady.

14. Dieta patriotyczna

Zapisz na tablicy cytaty: „Losy narodów zależą od sposobu ich odżywiania, od narodowych potraw, od soków czerpanych z ziemi i od ich obyczajów” (G.C. Vanini) i zapytaj uczniów, czy znają potrawy charakterystyczne dla poszczególnych krajów. Z podanych odpowiedzi stwórz listę przykładów tzw. potraw narodowych. Możesz również zaaranżować dyskusję dotyczącą

sposobów i stylów spożywania jedzenia (np. jedzenie rękoma, widelcem, pałeczkami itp.) jako specyficznych wyróżników narodowych.

15. Klasowa „Gazeta Patriotów Refleksyjnych”

Poproś uczniów o przygotowanie patriotycznych tematów, które chcieliby opisać w klasowej gazetce. Podpowiedz im, aby szukali inspiracji w notatkach z dotychczasowych zajęć. Zachęć ich także do opracowania folderu zapowiadającego szkolną akademię poświęconą wybranym wątkom patriotycznym.

16. Literacki bohater narodowy – mój idealny patriota

Poproś uczniów o wskazanie godnych naśladowania bohaterów literackich. Z podanych propozycji wybierzcie trzy. Podziel uczniów na grupy i poleć im przygotowanie prezentacji – możliwie najpełniej ukazujących obraz patriotyzmu wybranych bohaterów literackich.

Zadaj pracę domową: napisanie rozprawki, w której uczniowie zbudują opis ukazujący zasady wyboru tej, a nie innej postaci, oraz powody fascynacji nią.

17. Archeologia patriotyczna

Zachęć uczniów do refleksji o patriotyzmie staropolskim i poproś ich o odnalezienie (w literaturze, materiałach źródłowych, opracowaniach) historycznych opisów patriotyzmu i wizerunków patriotów dawnych epok. Zapytaj także o patriotyzm odrodzeniowy, barokowy, oświeceniowy, romantyczny i młodopolski. Zaplanuj prezentację wyników poszukiwań na kilka kolejnych lekcji. Powstałe opracowania można wykorzystać jako bazę do tworzenia szkolnych uroczystości i akademii.

18. Rekonstrukcje patriotyzmu narodowego

Na początku zajęć zapytaj uczniów, czy polskiemu patriotyzmowi potrzebna jest „narodowa autoterapia”. Możesz podzielić się z nimi refleksją, że okaleczenie świadomości historycznej wymaga zastosowania nowych narracji określających patriotyzm: pojęciowych, znaczeniowych, świadomościowych oraz tych z zakresu postaw społecznych.

Zapytaj uczniów o ich stosunek do antypolonizmu (czyli krzewienia „czarnej legendy” Polski i Polaków) i polonocentryzmu (czyli kreowania znamion nieracjonalnej „uczuciowej pychy narodowej”), o znaczenie terminu *patriotyzm* (czy jest obecnie jedynie „zabytkiem pojęciowym”) oraz ich opinie o polskim syndromie zwanym „obłądem powstańczo-konspiracyjnym”. Na podstawie tych i innych pytań możesz aranżować intrygujące dyskusje lekcyjne.

19. W poszukiwaniu „patriotycznego IQ”

Zapytaj uczniów, jaki powinien być „rozumny patriotyzm”, który uwzględniłby polski temperament narodowy. Zaproponuj im stworzenie ankiety na temat ich stosunku do patriotyzmu. Oto przykładowa lista pytań do kwestionariusza:

- Kiedy ostatnio zastanawiałeś się, czym jest patriotyzm?
- Czy lubisz agitację patriotyczną? Jeżeli tak, to jaką, a jeżeli nie, to dlaczego?
- Z czym Ci się kojarzy stwierdzenie „ociemniały patriotyzm”?
- Jakie są cechy konstytutywne „ducha polskości”?
- Z czym Ci się kojarzy stwierdzenie „cepelia patriotyczna”?
- Jakie symbole narodowe uważasz za szczególnie cenne?
- Co wiesz na temat hymnu narodowego?
- Co wiesz o tradycji godła narodowego?
- Czy znasz historię flagi narodowej?

Odpowiedzi na powyższe pytania (które są tylko inspiracją dla różnych innych kwestionariuszy) będą punktem wyjścia do dyskusji o współczesnej wartości patriotyzmu.

20. Obywatele symulujący patriotyzm

Przeprowadź miniankiety, która będzie zaczątkiem dyskusji klasowej. Zapytaj uczniów, co myślą o ludziach, którzy udają miłość do ojczyzny lub którzy są wobec niej obojętni, oraz jak identyfikować takie postawy społeczne. Postaraj się skierować uwagę uczniów na to, jak wyglądają i dają się rozpoznać prawdziwe i fałszywe postawy patriotyczne. Możesz podzielić się z nimi refleksją, że na ogół łatwiej jest dostarczyć przykładów patriotów historycznych, trudniej natomiast rozpoznać tych współczesnych. Prowadząc dyskusję,

staraj się wskazywać praktyczne kryteria umożliwiające rozpoznawanie prawdziwych patriotów i odróżnianie ich od patriotów symulantów i fałszywych patriotów.

21. Patriotyzm refleksyjny – produkt *made in Poland*!

Zapytaj uczniów, jak przedstawić patriotyzm refleksyjny jako dobry produkt rozumnego patriotyzmu narodowego we wspólnocie europejskiej. Poproś ich, aby spróbowali ukazać specyfikę polskiego patriotyzmu jako czegoś atrakcyjnego dla obywateli krajów wspólnoty europejskiej. Dobrze, jeśli uczniowie wykonają to zadanie w grupach – powstanie wtedy wiele referatów zawierających pomysły, inspiracje i kreatywne rozwiązania.

Celem tego zadania jest zebranie tych cech polskiego patriotyzmu, z których uczniowie są dumni i którymi chcieliby się pochwalić, którym nadaliby etykietkę *made in Poland*. Dyskusja może wykazać, że patriotyzm nie jest produktem eksportowym – takie przekonanie zaprezentuje prawdopodobnie większość uczniów w klasie. Postaraj się jednak zgromadzić jak największą liczbę uczniowskich argumentów za takim poglądem.

22. Czy nadchodzi epoka postpatriotyczna?

Podziel się z uczniami refleksją, że wielu młodych Polaków twierdzi obecnie, że nie są już Polakami, lecz Europejczykami. Zapytaj, czy to oznacza, że polski sposób życia jest już dla nich archaizmem, oraz czy nowi patrioci są związani z ideą Europy, ale bez konieczności społecznego identyfikowania się z pochodzeniem narodowym. Poproś uczniów o skomentowanie słów Stanisława Brzozowskiego – „Człowiek bez narodu jest duszą bez treści, obojętną, niebezpieczną i szkodliwą” – i rozpocznij dyskusję na temat cech epoki postpatriotycznej.

III Ogólna instrukcja metodyczna: szukamy tego, co interesujące

(rozdział opracowany na podstawie oznaczonych gwiazdkami publikacji zawartych w bibliografii)

Metoda używania narzędzi myślowych w celu aktywizowania dyskusji lekcyjnych polega na pracy z naszą **uwagą**. Co jest potrzebne aby stać się osobą skoncentrowaną na określonym temacie, po prostu – uważną intelektualnie?

Wymagane jest:

- po pierwsze, **skoncentrowanie** uwagi,
- po drugie, **ukierunkowanie** uwagi,
- po trzecie, świadome **sterowanie** uwagą.

Skoncentrowanie polega tu na najprostszym „zatrzymaniu się”. Oto przykład: gdy słyszymy, że ktoś krzyczy „Uwaga!”, zwykle zatrzymujemy się i rozglądamy wokół w celu dostrzeżenia ewentualnego zagrożenia. To rozglądanie jest właśnie ukierunkowaniem się na to, co ważne. Musi ono być świadomie sterowane, bo inaczej jest tylko spontanicznym i niekiedy chaotycznym zachowaniem. To właśnie „zatrzymanie” i „ukierunkowane rozejrzenie się” stanowią podstawę dla wnikliwej postawy, którą chcemy osiągnąć. Dzięki niej możemy dostrzec, co jest ważne poznawczo w materiale wykorzystywanym podczas przygotowań do rozmowy, dyskusji czy debaty.

Weźmy inny przykład: czy uda nam się, biegnąc, zrobić komuś dobre i wyraźne zdjęcie portretowe? Nie – jeśli się nie zatrzymamy, zdjęcie na pewno wyjdzie „poruszone”. Jeśli podczas nauki słuchamy muzyki, mamy włączony telewizor lub rozmawiamy przez telefon, trudno będzie uzyskać dobrą „fotografię” opanowywanej wiedzy w naszym umyśle. Aby dobrze opanować jedną rzecz, trzeba skupić się wyłącznie na niej, potrzebny jest też właściwy nastrój „zatrzymania się”.

Proponuję zapoznanie się z sześcioma najefektywniejszymi narzędziami myślenia opisanymi tutaj w telegraficznym skrócie (dziś należałoby chyba powiedzieć – e-mailowym...), efektywnie wspomagającymi prowadzenie dociekań: „zalety, wady i to, co interesujące” (ZWI), „alternatywy, możliwości, wybory” (AMW), „rozważ wszystkie czynniki” (RWC), „skutki i następstwa” (SiN), „inne punkty widzenia” (IPW), „zbadaj obie strony” (ZOS).

1. „Zalety, wady i to, co interesujące” (ZWI)

ZWI jest narzędziem myślowym ukierunkowywania uwagi skoncentrowanej kolejno na trzech obszarach: najpierw na plusach, potem na minusach, a następnie na tym, co jest interesujące w tym, czego się uczymy. Posługując się tym narzędziem rozmyślnie i konsekwentnie, kierujemy naszą uwagę najpierw na zalety (i tylko na zalety), potem na wady, a na koniec na elementy wzbudzające zainteresowanie, bez względu na ich dodatnią czy ujemną wartość. ZWI jest narzędziem **rozszerzającym pole poznawczej percepcji**, poprawiającym rozeznanie w problemie czy sytuacji. Trzeba po prostu aktywnie patrzeć najpierw w jednym, potem w drugim, a następnie w trzecim kierunku – pozwala to uzyskać pełny skoncentrowany obraz sytuacji, problemu, zagadnienia.

ZWI można zastosować np. do budowania tradycyjnych charakterystyk postaci bohaterów literackich. Czy sporządzenie osobnych list zalet, wad i innych wyjątkowo interesujących cech osobowości nie ułatwia ułożenia w pamięci portretu Kmicica czy Wokulskiego?

Stosowanie ZWI jest przydatne wszędzie tam, gdzie dominują opinie i reakcje oparte na uprzedzeniach i zastałych przekonaniach, nie zawsze słusznych. Daje ono możliwość tworzenia kreatywnych interpretacji. Należy podkreślić, że stosowanie ZWI to nie to samo, co sporządzanie listy wszystkich argumentów za i przeciw. Sporządzanie takiej listy jest raczej ćwiczeniem się w dwuwartościowym ocenianiu. W narzędziu ZWI kierunek rozeznania poznawczego wyznaczamy dodatkowo parametrem „tego, co interesujące”, co pozwala rozważać wszystkie te aspekty, które nie mieszczą się ani w kategorii „za” (plus), ani „przeciw” (minus).

Dzięki kategorii „interesujące” możemy dostrzec sprawy i rozwiązania, które nas zaciekawiają, jak również zauważyć punkty rzeczywistości, z których coś nowego może wyniknąć.

2. „Alternatywy, możliwości, wybory” (AMW)

AMW to także sprawność nakierowywania uwagi, to rozmyślny wysiłek, który zaowocuje opracowaniem jak najdłuższej listy możliwości do wyboru. Pozwala na przekształcenie ogólnego pragnienia czy chęci w **konkretną instrukcję postępowania**. Wielość możliwości działania dotyczy w zasadzie każdej sytuacji: tę samą sprawę można widzieć z różnych (alternatywnych) stron; w danej sytuacji można podjąć różne (alternatywne) działania; mogą

istnieć różne (alternatywne) rozwiązania danego problemu; można różnie podchodzić do problemu, żeby znaleźć jego rozwiązanie; można w różny sposób interpretować jakieś zdarzenie.

AMW pozwala znaleźć właściwe rozwiązanie na podstawie różnych podejść poznawczych, jak również umożliwia wieloaspektowy sposób interpretacji jakiegoś zdarzenia (tak jak w nauce istnieją alternatywne hipotezy dotyczące przyczyn danego zjawiska). AMW, tak jak inne narzędzia, należy stosować w sposób zamierzony i sformalizowany, przestrzegając procedury kolejnych kroków analizy. Tylko wtedy będzie ono naprawdę wartościowym narzędziem dociekań poznawczych, umożliwi prowadzenie dyskusji klasowych porządkujących analizowany materiał.

3. „Rozważ wszystkie czynniki” (RWC)

RWC jest sprawnością nakierowywania uwagi na rzeczywistość, tak aby **poszerzyć postrzeganie**. Można je nazwać sposobem na skonkretyzowanie ogólnej intuicji, spojrzeniem na sprawę w szerokim kontekście.

„Posłużyć się RWC” oznacza wziąć pod uwagę wszystkie uwarunkowania, okoliczności jakiejś sytuacji, jakiegoś problemu, zadania, dylematu, paradoksu. Nie próbujemy oceniać znaczenia poszczególnych czynników, dążymy jedynie do sporządzenia jak najpełniejszej ich listy. Im bardziej formalnie i z premedytacją używamy tego narzędzia, tym skuteczniej ono działa.

Przesłanie poznawcze RWC polega więc na rozbudowaniu listy czynników z wykorzystaniem ich wnikliwej identyfikacji. Staramy się dostrzec, co zostało pominięte w sporządzonym zestawie czynników. Czy możemy dodać jeszcze jeden czynnik do listy, którą ułożyliśmy? Co jeszcze trzeba wziąć pod uwagę? Jest oczywiście różnica między czynnikami ważnymi i mniej ważnymi, ale w tym przypadku główny nacisk kładziemy na samo ich wyszukiwanie. W praktyce zbyt często uruchamiamy jakąś akcję, nie posłużwszy się uprzednio namysłem o charakterze RWC. Tymczasem jest to podstawowe, bardzo łatwe narzędzie, które – właściwie stosowane – okazuje się bezcenne.

4. „Skutki i następstwa” (SiN)

To narzędzie skoncentrowanego namysłu jest związane z takim postrzeganiem rzeczywistości, które służy do badania skutków.

Ucząc się na wielu przedmiotach dostrzegania przyczyn i skutków, traktuje się je w konsekwencji jako umiejętność pierwszoplanową. W życiu codziennym śledzenie relacji skutków do podejmowanych decyzji powinno być czymś powszednim. Jeżeli nasze myślenie (decyzja, wybór, plan, zamierzenie) prowadzi do jakiegokolwiek działania w przyszłości, to trzeba się przyjrzeć skutkom tego działania. SiN wymaga zarówno **dociekania**, jak i **oceny** tego, co może się zdarzyć w przyszłości. Czy to się uda? Jakie będą z tego korzyści? Co niesie ryzyko i zagrożenia? Jakie to pociąga za sobą koszty? Narzędzie myślowe SiN to instrukcja świadomego rozważania konsekwencji określonej decyzji czy działania, jak również wszelkich zależności w analizowanych faktach, np. historycznych.

5. „Inne punkty widzenia” (IPW)

To bardzo intrygujące narzędzie myślowe! Należy do najczęściej wykorzystywanych w trakcie wspólnych dociekań, dyskusji i debat. Jest jednakże narzędziem najczęściej używanym w statusie deklaracyjnym – stanowi jedynie postulat poznawczy, który w praktyce faktycznie bywa przez większość z nas ignorowany jako umiejętność dostrzegania spraw i zjawisk z punktu widzenia kogoś drugiego. Ludzie bowiem deklarują, że patrzą na sprawy z różnych punktów widzenia, a faktycznie biorą pod uwagę jedynie swoje odczucia.

Używanie IPW wymaga od nas, abyśmy starali się postawić w sytuacji innych ludzi, znaleźć się w ich skórze, zobaczyć sytuację czy problem ich oczami. Jest to procedura dwufazowa. Po pierwsze, trzeba określić, kogo dotyczy konkretna sytuacja, sporządzić listę ludzi (czy grup), których interesy (lub racje) wchodzi tu w grę. Druga faza to próba oglądu sytuacji oczami innych ludzi.

Należy zwrócić uwagę, że posługując się IPW, tak naprawdę mamy rozważać i rozważamy, co ludzie naprawdę myślą w danym momencie, a nie – co powinni myśleć!

W IPW ważne jest uznanie subiektywizmu racji. Trzeba starać się naprawdę przyjąć cudzy punkt widzenia i w ten sposób spojrzeć na zagadnienie. Można i należy zatem wziąć pod uwagę również to, co wiemy o rzeczywistych poglądach tych ludzi (czy grup). Tak więc IPW jest „mieszkanką” zawierającą zarówno **rzeczywiste poglądy** zainteresowanych ludzi i grup, jak i **nasze wyobrażenie** o ich racjach, stanowiskach czy interesach.

6. „Zbadaj obie strony” (ZOS)

Stosowanie tego narzędzia prowadzi do uzyskania możliwego największego stopnia obiektywizmu. Zwykle dyskutanci starają się znaleźć słabe punkty w argumentacji oponenta. Zadaniem tej sprawności jest natomiast aktywnie rozpoznać i zgłębić obie strony każdego konfliktu, sporu czy zagadnienia. Pytanie zasadnicze „kierujące uwagę” i „poszerzające pole obserwacji” brzmi: **Jak naprawdę wygląda odmienny punkt widzenia (stanowisko) drugiej strony?** Przy stosowaniu tej sprawności staramy się skierować nasze myślowe rozpoznanie na właściwe, często ukryte „zaplecze” zagadnienia: chodzi o możliwie obiektywne naturalne badanie.

Strategią praktyczną może być następujący scenariusz – prosimy kogoś o przedstawienie jednego poglądu, a potem, w ostatniej chwili, o przedstawienie innego.

Oczywiście w ramach sprawności myślowej ZOS można mieć własny punkt widzenia, własny system wartości czy własne preferencje, ale zasadą jest, że mamy je formułować dopiero wtedy, gdy już zrobiliśmy obiektywne rozpoznanie, nigdy przedtem.

Stosowanie narzędzia ZOS w trakcie nauki uwrażliwia na dostrzeganie różnych zdań i opinii w występujących obok siebie poglądach.

IV Bibliografia

Bocheński I.M., (1989), *O patriotyzmie*, Warszawa: Wydawnictwo Odpowiedzialność i Czyn.

* de Bono E., (1994), *Naucz swoje dziecko myśleć*, tłum. Madaliński M., Warszawa: Świat Książki.

* de Bono E., (1995), *Naucz się myśleć kreatywnie*, tłum. Madaliński M., Warszawa: Prima.

* de Bono E., (1996), *Sześć kapeluszy, czyli sześć sposobów myślenia*, tłum. Patterson M., Warszawa: Medium.

* de Bono E., (1997), *Sześć butów czyli sześć sposobów działania*, tłum. Patterson M., Warszawa: Medium.

* de Bono E., (1998), *Atlas myślenia dla menedżera*, tłum. Kowalczyk M., Warszawa: Medium.

* de Bono E., (1998), *Myślenie równoległe*, tłum. Dmoch K., Warszawa: Prima.

* de Bono E., (1999a), *Jak być bardziej interesującym*, tłum. Sawicka-Chrapkiewicz A., Poznań: Rebis.

* de Bono E., (1999b), *Jak myśleć sprawniej. Przewodnik myślenia innowacyjnego*, tłum. Kowalczyk M., Warszawa: Medium.

Dmowski R., (1994), *Myśli nowoczesnego Polaka*, Wrocław: Nortom.

[Podstawa programowa wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w szkołach podstawowych gimnazjach i liceach](#) (tomy 1–8).

OŚRODEK
ROZWOJU
EDUKACJI